

Keskmise rauaaja uurimine

Andres Tvauri

Sissejuhatus

Tänapäevase kronoloogia järgi jagatakse keskmine rauaaeg (450–800 pKr) Eestis rahavasterännuajaks (450–600) ja eelviikingiajaks (600–800). Vaadeldavast ajastust ei tuntud kaua kinnismuistiseid ja veel praegugi on neid teada vähem kui ühestki teisest rauaaja perioodist. Praeguseks on keskmisse rauaaga dateeritud alljärgnevat muistisetüüpe:

- (1) maapealse ehitusega kivikalmed:
 - kivivarekalmed,
 - järelmatused varasemates kalmetes;
- (2) maapealse ehitusega liivakääpad põletusmatustega (ainult Kagu- ja Ida-Eestis);
- (3) maa-alused matmispaigad, mis sisaldavad nii laiba- kui ka põletusmatuseid;
- (4) linnused ja kindlustatud asulad järvedel;
- (5) avaasulad:
 - linnuste kõrval paiknevad kesksed asulad,
 - muud asulad;
- (6) fossiilsed maakasutussüsteemid:
 - ribapõllud,
 - põllukivihunnikute väljad;
- (7) rauasulatuskohad;
- (8) peitleiud;
- (9) juhuleiud.

Valdav enamik keskmise rauaaja kalmeid ja asulaid on rajatud alles vaadeldaval perioodil. Keskmisele rauaajale tüüpiliste kivikalmete ja maa-aluste matmispaikade kasutus lõpeb reeglina enne aastat 800. Seevastu liivakäabastesse matmine jätkub ka veel järgmisel ajastul, viikingiajal. Peaaegu kõik keskmisel rauaajal rajatud linnused ja asulad on olnud kasutusel ka veel viikingiajal.

Baltisaksa periood

Esimeses teaduslikult põhjendatud Baltimaade esiajaloo kronoloogias eristas Constantin Grewingk rauaaja ja selles kaks järku: vanem (1.–6. saj pKr) ja noorem (9.–12. saj pKr). Vanemale rauaajale järgnenud 7.–8. sajandist ei tuntud üldse muistiseid. Arvati, et goodid, kes Eesti alasid asustasid, läksid selleks ajaks Musta mere äärsetesse steppidesse ja Balti provintside alad jäi tühjaks. Eestlaste ja liivlaste esivanemad olevat saabunud Baltikumi ida poolt 9.–12. sajandil ja alles siis kujunenud välja eesti ja liivi oma kultuur (Grewingk 1871, 49; 1874, 34; 1884a, 91). Seega Grewingki järgi keskmist rauaaga Baltikumis polnudki, oli leiutühi ja inimasustuseeta periood.

Richard Hausmann jätkas kronoloogia osas Grewingki vaimus, jagades 1896. a rauaaja materjali samuti kahte rühma: vanem rauaag, 1.–5. sajand pKr, mil aineiline kultuur Baltikumis oli ühtne ja tugeva gooti värvinguga, ning (8.)9. sajand – 13. sajandi algus, mil eristusid eesti, liivi, läti jt kultuurid. Nende kahe perioodi vahelisest ajast ei tuntud ikka veel leide (Hausmann 1896, XIII).

Esimene keskmisest rauaajast pärit peitleid saadi alles 1911. a lõhutud kivikalmest Tartu lähedalt Kardlast. Hõbehetest kuulub sellesse kaks tervet ja üks katkendlik kuldplekiga ilustatud ambsõlg, üksteist kaelavõru, viis käevõru ja kaks raudtraadile lukitud rõngast. Leiti ka väiksem kullast kaelavõru ja pronksist käevõru. Hausmann, kes leiu publitseeris, dateeris selle küll vanemasse rauaaga, 5. sajandisse (Hausmann 1914, 115), kuid hiljem on see paigutatud 6. sajandi keskossa (Jaanits *et al.* 1982, 286). Niisiis ei olnud kuni 1920. aastate alguseni teada kindlaid jälgi inimasustusest Eesti alal 6.–8. sajandil, mida seletati senise rahvastiku väljarändamisega.

Eesti keskmise rauaaja kronoloogia kujunemine (1920. aastad)

Juhuse tahtel saadi 1920. aastate alguses mitu olulist arheoloogilist leidu, mis muutsid tublisti pilti Eesti ala keskmisest rauaajast. 1920. a tuli Kesk-Eestist Pilistvere läedalt Villevere küla põllust välja aare, mis koosnes hõbedast ambsõlest, 5 hõbekaelavõrust, kolmest hõbekaelavõru katkest, hõbedast spiraalsõrmuse katketest, hõberõngakesest ja pronksist käevõrust. Leid dateeriti aega 450–500 pKr (Moora 1925b). 1921. a saadi Põhja-Eestist Paluküläst relvades ja ehetest koosnev esemekogum (kokku 70 eset), mis dateeriti 8. sajandisse (Tallgren 1924a, 54). 1923. a leiti Lääne-Eestis Kirimäel ühtekokku 174 muinaseset: relvi, tööriistu, ehteid jm. Leiukogumi juures märgati ka sütt ja põlenud luid. Leidu tõlgendati rikkalike panustega põletusmatusena ja see dateeriti 6. sajandisse (Schmiedehelm 1924).

Paljuski ülalmainitud leidude põhjal eristas Aarne Michaël Tallgren esmakordselt keskmise rauaaja piirides 400–800 pKr (Tallgren 1925). Tallgren nentis, et selle ajastu esemelises materjalis domineerivad endiselt ja isegi tugevnevad üldbaltipärased jooned (mis olid valitsenud juba rooma rauaajal), kusjuures perioodi lõpul, eriti relvades, võis märgata ka Skandinaavia mõju. Et paljud esemetüübid püsisid kasutusel rooma rauaajast peale, näis areng olevat olnud pidev. Keskmisele rauaajale omaseid kalmevorme ei olnud tollal ikka veel võimalik eristada. Baltipäraste tüüpide rohkusest arvas Tallgren võivat välja lugeda balti hõimude aeglast pealetungi lõuna poolt ning läänemeresoome hõimude järk-järgulist taandumist ja allaheitlikkust. Samal ajal aga lisandusid sidemetele Balti hõimudega ka kontaktid rootslaste ja soomlastega. Samas torkas Tallgrenile silma terav vahe Eesti ja Soome keskmise rauaaja materjali vahel: Eesti äärmiselt vaene, Soome väga rikas (sh nn rahvuslike esemetüüpide poolest). Uuri ja oletas, et osa rahvast lahkus keskmise rauaaja algul Eestist Soome, põhjustades kultuuri vaesumise Soome lahe lõunakaldal ning õitsele puhkemise põhjakaldal (Tallgren 1925, 32).

Tegelikult võibki arvata, et mitte Paluküla, Kirimäe ja Villevere peitleiud polnud Tallgreni jaoks määravaks põhjuseks eeldada Eesti alal asustuse jätkuvust üle keskmise rauaaja, vaid soome arheoloog Alfred Hackmani 1905. a esitatud teooria, mille järgi soomlaste asustus oli Soomes levinud alates vanemast rooma rauaajast läänest itta, mitte idast läände, nagu seni arvati. Selline skeem aga eeldab, et soomlased on tulnud Soome aladele üle lahe Eesti kaudu. Kuna aga eestlased ja soomlased on lähedased keelesugulased, pidid ka eestlaste esivanemad olema idast Eesti alale jõudnud juba hiljemalt rooma rauaaja alguseks (Hackman 1905, 306, 318 jj).

Terminite "rahvasterännuaeg" kasutas keskmise rauaaja kontekstis esimest korda samuti Tallgren 1927. a ilmunud raamatus "Euroopa muinasaeg"; seda, tõsi küll, üldisemas Põhja-Euroopa kontekstis. Tollal pruugiti Põhja-Euroopas aja 400–800 pKr kohta rahvasterännuaaja nimetust. See jagati vanemaks (400–600) ja nooremaks (600–800) faasiks.

1920. aastatel täienes keskmise rauaaja leidude hulk jõudsasti. 1931. a tunti sellest perioodist juba 70 mitmesugust kalme- ja üksikleidu. Põhiliselt suurenes selliste leidude hulk seeläbi, et juba varem leitud esemeid, mis seni olid ajandatud kas vanemasse või nooremasse rauaagea, osati nüüd dateerida keskmisse rauaagea (Laid 1931a, 362 j).

1931. a kaevati Marta Schmiedehelmi juhatusel läbi rahvasterännuaegne kivikalme Võrtsjärvest 1,7 km ida pool Verevi külas Läätsa talu maal. Kaevamistulemused jõudsid teaduslikku käibesse küll alles 1970. a, mil avaldati Mare Auna vaadeldavat kalmet käsitlev artikkel (Aun 1970).

Harri Moora ja tema õpilased

Keskmise rauaaja uurimine 1930. aastatel

1930. aastatel kujunes juhtivaks arheoloogiks Eestis Harri Moora, kelle seisukohad püsisid tema õpilaste vahendusel kindlalt käibes 1990. aastate alguseni. 1932. a ilmus Moora sulest järgmine Eesti ajaloo üldkäsitlus pärast Tallgreni. Moora asetas suurt rõhku kultuuri- ja kaubandusühenduste jälgimisele kõigil muinasaaja perioodidel. Autor oli seisukohal, et majanduse olukord sõltub suuresti kaubandusest, see aga omakorda konjunktuurist (seos 1930. aastatel läänemaailma tabanud majanduskriisiga). Et Eestil oli oma asendi tõttu vahendaja roll, siis väliskontaktidest saadi lisaks majanduslikule tulule ka mitmesuguseid mõjutusi oma kultuuri arendamiseks. Moora rõhutas, et rooma rauaaja soodsa konjunktuuri ärakasutamine tegi võimalikuks Eesti rahvastiku aktiivse ja loova osavõtu transiitkaubandusest (Moora 1932, 44 j). 4. sajandil vähenes järsult germaani mõju. Keskmisel rauaajal piirdusid kaubanduskontaktid peaaesjalikult Sempallia ja Ida-Preisi alaga, kustkaudu saadi metalli ja satuti niivõrd tugeva balti mõju alla, et oma esemevorme ei suudetud luua. Samal perioodil surusid baltid Põhja-Lätis eestlasi põhja poole kuni umbes pärastise riigipiirini. Hoolimata majanduslikust surutisest ei ole Eesti rahvaarv keskmisel rauaajal Moora hinnangul ometi kahanenud, sest varasemad maakondade tuumikud säilisid ja lisaks tihenes asustus Lääne-Eestis ja Saaremaal (Moora 1932, 44 jj).

1935. a ilmus uus H. Moora kirjutatud Eesti esiajaloo üldkäsitlus (EA I, 1935). See oli tema 1932. a teosest hoopis põhjalikum, kuid põhiseisukohad jäid samaks. Lisaks esitab ta arvamuse, et vilgas kauplemine lääne-balti kultuuriipiirkonnaga olevat olnud üks saarte ja Läänemaa koloniseerimise põhjusi. Nimelt olevat uute asualade valikul olnud määrav nende kaubandusgeograafiline asend. Üldiselt aga hindas Moora keskmist rauaagea Eesti alal "tardumusajaks" (EA I, 1935, 137).

Kaubanduskontaktidest kirjutab Moora palju ka 1937. a ilmunud "Eesti majandusajaloo" I köite muinasaega käsitlevas osas. Ajastu üldisi arengud seletab ta peamiselt väliste kaubandusoludega:

Viiendast sajandist peale meie majanduse senine hoogus edenemistempo teataval määral pidurdub. Selle peapõhjuseks tuleb pidada Rooma maailmariigi kokkuvarisemist [...]. Peagi

viisid rahvasterändamisaegsed segadused korratusse selle ühenduste süsteemi, mis Ida-Baltimaid tolle keskusega oli sidunud. Kõigepealt olid Visla suudme ümbrusest ära rännanud germaanlased, kes suurel määral olid vahendanud läbikäimist kagupoolse Läänemere piirkonna ja Rooma piirimaade vahel. Seetõttu soikus ka täiesti senine tähtis mereühendus Visla suudmelt Eestisse. Eesti jäi oma kauba- ja kultuuriühenduste suhtes ühepoolsetelt sõltuvaks ainult nüüdselt Läti ja Leedu alast. Ühepoolne ühendus pole aga teatavasti kunagi kasulik, pealegi oli ka meie lõunapoolne naabruskond kannatanud üldise konjunktuuri halvenemise all. Et niisuguses olukorras meie maa jõukuse kasvus tekkis teatav seisak, näitab ms. asjaolu, et muinasleidude tõendusel metallide sissevedu võrreldes endisega on vähenenud. Säärane depressioon jätkus kuni umb. 800 a. p. Kr. [...] Tähtsaima sel ajal toimunud muutusena väärub mainimist ainult asustuse levimine Lääne-Eestisse ja saartele, kust see põllunduse lõplikul läbilöömisel Kristuse sündimise paiku oli lahkunud. Asustus on sel ajal märgatavalt lisandunud Saaremaal, Läänemaa rannikul Hanilas, Ridalas ja Lääne-Nigulas, Lõuna-Harjus, eriti Raplas, ja ilmselt ka Põhja-Tartumaal. (Moora 1937, 20 j)

Asustuse levimist seletas Moora sellega, et rahvastiku kasvades ei mahtunud kõik ära Ida- ja Kesk-Eesti moreensetele maadele ja osa pidi kehvematele aladele kolima. Moora ülehindab selgelt kaubanduse tähtsust tollastes oludes:

[...] peale rahvastiku arvulise lisanemise, selle V sajandist saadik märgatava levimise põhjust tuleb otsida ka äsjamainitud kaubandusliku olukorra halvenemises. Eelmisel ajal olid intensiivse kaubitsemise tõttu meie asustuskeskuses endid sellest saadava lisatulu varal suutnud elatada ja võrdlemisi tihedalt koos elada rohkearvulised inimhulgad. Nüüd kaubandusliku tulukuse vähenemisega pidi osa rahvast vanust keskusist laiali valguma, ja otsima mujal elatust maaharimisest. (Moora 1937, 21)

Seega, kuigi asustus näis keskmisel rauaajal laienevat, seletas Moora seda majanduses toimunud seisakuga!

Keskmise rauaaja eristamine Eestis oli mõjutatud A. Hackmani teooriast, mille kohaselt olid soomlased jõudnud Soome Eesti kaudu rooma rauaajal. Seda näis kinnitavat ka kalmete levik Eesti põhjarannikul – tunti vaid kivikirstkalmeid, kuid rooma rauaaegseid tarandkalmeid ei olnud veel teada. Soome siirdumise põhjus arvati olevat majanduslik, nimelt karusloomade küttimine (Tallgren 1931, 146; Moora 1938a, 642 jj). Vastavalt sellele seisukohale võttis Artur Vassar (1938b) vaatluse alla küsimuse, millisest Eesti osast soomlaste Soome siirdumine toimus. Tollal tuntud muististe levikut jälgides järeldas ta, et Eesti saarte asustus on Kristuse sünni paiku kolinud Edela-Soome rannikule. Teine väljarännuline olewat toimunud Virumaalt 5.–6. sajandil, mil enamik selle piirkonna elanikest olewat kolinud Hämesse ja Ingerisse. Vassari hinnangul olid need rahvastiku siirdumised “seda ka sõna täies mõttes” ning “ennemini esirinnas seisnud” Saaremaa ja Virumaa jäid sajanditeks kiratsema. Kokkuvõttes nentis Vassar, et soomlaste Soome siirdumisel oli halvav mõju Eesti asustuse, majanduselu ja ühiskondliku elu kujunemisele.

1930. aastate teisel poolel hakati arvestatavas mahus kaevama ka Eesti muinaslinnuseid (vt Lang, käesolev kogumik, a). Peedu (1936 Moora, Vassar ja Ariste) ning Iru (1936–1938 Indreko ja Vassar) linnamägedelt tuli päevavalgele rohkesti leiumaterjali, mis dateeriti keskmisse rauaaega. Tagantjärele näib, et ka suur osa nende linnuste viikingiaegsest leiumaterjalist ajandati põhjendamatult keskmisse rauaaega. Ilmselt just seetõttu kirjutas Moora (1939a, 12), et enamik senituntud väiksemaid linnuseid näivad olevat rajatud 5.–6. sajandil. Väide jäi pikaks ajaks käibesse, kuigi see põhines vaid Peedu ja Iru linnuse näitele. Tegelikult on keskmisel rauaajal rajatud linnuste hulk muinaslinnuste koguhulgaga võrreldes väike, suurem osa linnustest on rajatud hiljem, viikingiajal.

Iru linnuse kohta avaldatud artiklis dateeris Vassar linnuse kolmest ehitusjärgust kaks varasemat keskmisse rauaaega (Vassar 1939). Linnuste ehitamise algus pidi tähendama olulist muutust ühiskonnas. Vassar eeldas, et linnuste korduv ülesehitamine ja jätkuv korrashoid nõudsid omaaegselt ühiskonnalt tunduvaid kulutusi ja suurema hulga tööjõu kasutamist, mis kajastavad juba suhteliselt arenenud ühiskondliku struktuuri olemasolu. Linnuste püstitajateks ei olnud talud, vaid liitunud külakonnad, suursaraskonnad ja hiljem veelgi suuremad üksused

– kihelkonnad. Iru linnust pidas Vassar kaubandus- ja käsitöökeskuseks ning eeldas selle olevat olnud ka teatud haldus- ja usuliseks keskuseks.

1930. aastatel saadi juurde veel mõned esinduslikud keskmise rauaaja peitleiud. 1930. a avastati Põhja-Tartumaalt Avinurme kihelkonnast Piilsist leid, mis sisaldas pronksehteid, kokku 39 eset. See esemekogum dateeriti 5. sajandisse (Moora 1935). Tegemist on ühega Eesti suurimatest rahvasterännuaegsetest peitleidudest. 1932. a leiti Kambja Paali tarandkalmest Tartust 18 km lõuna pool kaks hõbe- ja pronksehetest ning vööosadest koosnevat peitleidu. Mainitud esemed dateeriti aasta 500 lähedale. M. Schmiedehelm juhtis vaadeldavat aaret käsitletud artiklis tähelepanu asjaolule, et lisaks Kambja aaretele oli kalmesse maetud ka Kardla aare; samuti viitavad kaudsed andmed, et ka Pilstvere Villvere peitleid oli maetud kalmesse. Seepärast pidas ta võimalikuks, et sedalaadi leidude näol on tegemist maha maetud ohvriandidega või on need muul viisil seotud surnutekultusega (Schmiedehelm 1934a).

1920. ja 1930. aastate uuringute kokkuvõtteks võib öelda, et alates A. M. Tallgreni 1925. a publitseeritud Eesti esiajaloo üldkäsitlusest on oldud arvamusel, et Eestis püsis asustus ka keskmisel rauaajal. Enamgi veel – on täheldatav asustusjätkuvus vanemast rauaajast nooremani. Keskmist rauaajaga peeti Eesti alal siiski taandumusperioodiks, mil osa rahvastikust oli Põhja-Euroopas valitsenud ebasoodsa kaubanduskonjunkturi survele siirdunud Soome. Samal ajal olid põhja poole tunginud balti hõimud, kes asustasid suure osa seni läänemeresoomlastele kuulunud aladest. Neid seisukohti näisid toetavat mitmed 1920.–1930. aastatel saadud peitleiud ja kaevamistulemused linnamägedel. Ühtegi puhtalt keskmise rauaaja kalmistut (v.a Verevi Läätsa) ei olnud põhjalikumalt uuritud, kuigi oli kaevatud mitmeid juba varem rajatud kalmeid, millest ka keskmise rauaaja leide oli saadud (nt Lagedi, Ojaveski, Jäbara, Pada ja Tõrma kalmed Põhja-Eestis ning Nurmsi kalme Kesk-Eestis). Lisaks dateeriti 1930. aastatel keskmisse rauaajaga ka mõned muistised ja leiud, mis sinna tegelikult ei kuulu, näiteks Nehatu kalme Tallinna lähedal (Vassar 1936) ja Loode-Eesti nöörornamendiga keraamika (Vassar 1939, 87).

Nõukogude periood (1944–1991)

Kuigi 1944. a muudeti Eestis vägivaldselt nii riigikord kui valitsev ideoloogia, jäid seni rauaaja uurimisega seotud arheoloogid H. Moora, M. Schmiedehelm ja A. Vassar Eestisse ja olid sunnitud väliselt kohanema uute tingimustega. 1949. a Leningradis peetud ettekandes võttis Moora muuhulgas kokku ja hindas ümber ka keskmise rauaaja senise uurimise tulemused Eestis. Ühtlasi sõnastas ta tegevusplaani tulevikuks. Eesti keskmise rauaaja muistised hindas ta ebapiisavalt uurituks. Eriti suureks puuduseks pidas ta vaadeldava perioodi linnuste vähest kaevamist. Kuna just linnused annavad uut teavet eluolust ja ühiskondlikest suhetest, siis pidas ta vajalikuks just nende kaevamisele erilist tähelepanu pöörata (Moora 1949, 36).

Vastavalt sellele seisukohale uuritigi aastatel 1951–1955 Moora juhatusel läbi Rõuge linnuse ligikaudu 850 m² suurune õuepind ning aastatel 1954 ja 1956–1959 Schmiedehelmi juhatusel ligikaudu 1700 m² suurune ala linnuse kõrval paiknevast umbes 7000 m² suurusest asulast. Tegemist oli pärastsõjaaegsete aastate esimeste suuremate arheoloogiliste uuringutega Eestis. Loodeti leida just keskmise rauaaja materjali ja suurem osa leidudest dateeritigi tollal 7.–8. sajandisse (Schmiedehelm 1959, 172). 1950. aastatel uuriti suuremahuliste kaevamiste käigus ka Iru (1952–1958 Vassar) ja Tartu (1956–1958, 1960 Trummal) linnust, samuti Otepää linnust Kagu-Eestis (1950–1962 Saadre), kust ka keskmise rauaaja leiumaterjali saadi või osa leidudest keskmisse rauaajaga dateeriti.

1940. aastatel sattusid Kirde-Eestis laialdase ehitustegevuse käigus ohtu paljud muistised. Seepärast tehti selles piirkonnas tollal mitmeid päästekaevamisi eelkõige kivikalmetel. Selliste kalmete hulgas oli mitu kivikalmet, millest saadi ka keskmise rauaaja leide, näiteks Järve I (1946–1947 Schmiedehelm ja Ariste) ja Toila I (1947 Schmiedehelm) kalme.

1952. a ilmunud esimese Nõukogude okupatsiooni aegse Eesti ajaloo üldkäsitluse esiajaloolist perioodi käsitlevad peatükid oli kirjutanud Moora, kes pidi seda tegema

nõukoguliku ajalookäsituse kohaselt. Keskmise rauaaeg jäi tollal kasutatud periodiseeringu järgi ajastusse, mida nimetati “ürgkogukondliku korra lagunemise ja klassivahekordade tärkamise” ajaks (1.–9. sajand). Vastava perioodi piiridatumid olid pärit Vene ajaloo nõukogulikust periodiseeringust, kus 9. sajand tähistas Vene riigi loomist Nestori kroonika järgi, seega ka eeldatavat ühiskondlikku muutust. Selline periood on Eesti muinasaja kontekstis põhjendamatu, sest sellesse kuulus nii muististe kui ka eeldatavasti ühiskondlike olude poolest hilisematest sajanditest oluliselt erinenud rooma rauaaeg, ning “lõhuti ära” viikingiaeg.

Eesti tarandkalmeid tõlgendati suurperede matmispaikadena ning nendesse matmise lõppemist I aastatuhande keskpaigas sugukondliku korra lagunemisena. Arengut liikuma pannud tehnoloogilise uuendusena nähti künnipõllunduse levimist. Tootmisüksuseks olevat sel ajal saanud üksikpere ning sellega seoses astus sugulussuhetega seotud kogukonna asemele territoriaalne ehk külakogukond. Selles olevat esile kerkinud rikkamad pered, kes “suutsid kiskuda enda kätte” suuremaid maatükke; välja olevat kujunenud rikaste eramaavaldus. Eramaavalduse suurenemise eelduseks väideti olevat olnud “orjade ja algav kaaskogukondlaste tööjõu ekspluateerimine” rikaste poolt. Varandusliku kihistumise tõendiks sobisid aardeleiud ning üksikud rikkad matused. Eraomanduse tekkimine olevat põhjustanud konflikte, mille tõestuseks toodi linnuste ehitamine. Viimaseid kasutanud just ühiskonna eliit (Moora 1952a, 14 jj).

Järgmine, 1955. a ilmunud Eesti esiajaloo üldkäsitlus oli samuti pärit Moora sulest (EA I, 1955). Selles vaatlleb ta keskmist rauaaega üksikasjalikumalt, täpsustades ka periodiseeringut: 5.–9. sajandit tähistab periood “klassivahekordade algete tekkimine”. Põhikontseptsioon on aga analoogiline 1952. a sõnastatuga ja selline keskmise rauaaega tõlgendus püsis kasutuses nii Moora enda töödes (nt Moora 1953b, 111; 1955, 71) kui ka muudes Eesti muinasaega käsitlevates uurimustes ja kirjutistes kuni 1990. aastate alguseni (nt Trummal 1955; 1987, 14 jj; Selirand & Tõnisson 1963; 1984; Jaanits *et al.* 1982; Lõugas & Selirand 1989, 27; Tõnisson 1992a).

Nõukogudeaegse Eesti esiajaloo üldkontseptsiooni kujunemisel oli keskseks tööks Moora 1956. a trükivalgust näinud artikkel “Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmetel”. Ühiskonna arengu osas 5.–9. sajandil kordab see juba 1952. a esitatud kontseptsiooni, mille põhiteesiks on sugukonna- ja hõimukorra lagunemine ja eelduste tekkimine klassiühiskonnaks. Just sel ajastul olevat kujunenud kihelkonnad ja nende liidud, s.o maakonnad. Moora oli loobunud veel 1930. aastatel esitatud seisukohast, et keskmine rauaaeg tähendas majanduslikku paigalseisu või lausa taandarengut. Nüüd rõhutas ta tootlike jõudude kasvu, künniviljeluse laienemist, käsitöö arenemist, rahvaarvu suurenemist ja asustuse laienemist keskmisel rauaaajal. Kuna lõunapoolseil rahvail kasvasid sel perioodil tootlikud jõud kiiremini ja seetõttu kasvas ka rahvaarv jõudsamini ning ühiskondlik organisatsioon arenes kaugemale kui soome-ugri hõimudel, hakkasid nii balti kui slaavi hõimud nihkuma põhja poole hõredamalt asuvate soome-ugrilaste sekka. Sel viisil omandas kultuur kuni Eesti lõunapiirini lätipärase ilme ja latgalipäraseid muistiseid on ka Lõuna-Eestis.

1958. a uuriti Jüri Seliranna juhendamisel esmakordselt Eesti lõunapiiri lähedal Koorküla Valgjärves paiknevaid vaiehitisi. Tegemist on 44,4 ha suuruses järves veealusel seljandikul 1–2 m sügavuses paikneva palgi- ja vaiarägastikuga, mille vahel leidub tuleasemete jäänuseid ja savinõukilde. Veealusteks töödeks valmistati parv, mis ankurdati palgijäänuste kohale ja millele asetati tuukritööks vajalik varustus. Tuukrid tegid kindlaks palgijäänustega kaetud ala suuruse, milleks saadi ligikaudu 737 m². Ehituse vanus määrati palkide vahelt saadud Rõuge tüüpi savinõude kildude ning radiosüsiniku meetodil keskmisse rauaaega, täpsemalt 6.–8. sajandisse. Esimeste uuringute põhjal oletas Selirand, et Koorküla Valgjärvel oli postidele toetuval platvormil paiknenud rikka ülikupere kindlustatud eluase (Selirand 1960; Roio 2003; 2005; vt ka Roio, käesolev kogumik).

1963. a ilmus Seliranna ja Evald Tõnissoni populaarteaduslik Eesti esiajaloo ülevaade “Läbi aastatuhandete” (inglise keeles: Selirand & Tõnisson 1984). Keskmise rauaaeg on selles esitatud 5.–9. sajandi piirides. Nõukogulikkude terminoloogiat on tublisti vähendatud; autorid on ka uuesti võtnud kasutusele termini “keskmise rauaaeg”. Ajastu leiuvähesust

seletavad autorid matmiskommete muutusega. Esemeid ei pandud surnutele enam kaasa nii palju kui eelneval või järgneval perioodil ja seetõttu on vaadeldava ajastu kalmeid raske avastada.

1960. aastad andsid keskmise rauaaja uurimisse vähe juurde. Märkimist väärivad üksnes nõukogude perioodi olulisim keskmise rauaaja peitleid, mis saadi 1969. a Kesk-Eestist Rikassaarest heinamaalt maaparandustööde ajal. Huumusekihis 10–15 cm sügavusel oli 54 odaotsa, millest osa olnud kahelt poolt maha pandud ja moodustanud nii kaks rida, tipud vastamisi. Odaotste putkedes oli säilinud veel puuvarte jäänuseidki. Lisaks oli leius 7 katkist võitlusnuga. Rikassaare relvad on valmistatud 6. sajandil (Mandel & Tamla 1977). Keskmise rauaaja kalmeleidudest võib mainida Preedi kalmet Kesk-Eestis, mida kaevati 1967.–1968. a Tanel Moora juhatusel. Preedi kalme leiud kuuluvad peamiselt 5.–6. sajandisse (Jaanits *et al.* 1982, 268).

Ka 1970. aastatel ei avaldatud keskmise rauaaja üldkontseptsiooni seisukohalt midagi uut, kuid sel aastakümnel avastati ja uuriti mitmeid keskmise rauaaja kalmeid, mis siiski olulisel määral avardasid pilti vaadeldavast perioodist. Neist esimesena uuriti Lehmja Loo III kivivarekalmet Tallinna lähedal: Vello Lõugase juhendamisel kaevati seda aastatel 1969 ja 1970. Panustena oli rikkalikult nii relvi kui ehteid. Lehmja Loo III kalme dateeriti 7.–8. sajandisse (Lõugas 1973). 1971. a kaevati Saaremaal Lõugase juhatusel Kuninguste kalmet, kust leiti 5.–6. sajandi maasse kaevatud hauad (Lõugas 1974). 1974. a uuriti Läänemaal Mati Mandeli juhendamisel läbi Lihula kivivarekalme, mille rikkalik leiumaterjal pärineb 5.–7. sajandist (Mandel 2003a, 27 jj). 1975.–1976. a kaevati Saaremaal Toomas Tamla juhendamisel Paju kalmet. Kalmes sisaldunud nelinurkne kagu–loode-suunaline kivilade ning selle alune paekivisillutus meenutasid ehituselt tarandkalmeid. Kalmehhitise aluses liivas tuli nähtavale põlengukiht, mis sisaldas söestunud palgijäänuseid ja põlenud raudkive. Tamla vihjas võimalikule paralleelile Skandinaavia rahvasterännuaja kamberhaudadega. Leiumaterjali põhjal dateeriti kalme 5. sajandisse või 6. sajandi esimesse poolde (Tamla & Jaanits 1977). 1970. aastatel avastatud keskmise rauaaja kalmetest osutus eriti oluliseks aga Proosa kalmeterühm Tallinna lähedal. See kaevati läbi Kaupo Deemanti juhatusel aastail 1970–1984. Varasemate kivikirst- ja tarandkalme kõrvale oli rajatud kivivarekalme, mille näol on tegemist Eesti seni rikkaima ajavahemikust 450–600 pKr pärineva kalmega. Mainitud aega kuulub u 1600 numbrit leide ja u 2300 savinõukildu (Lang 1996, 196). Ühtlasi on Proosa kalmistust saadud Eesti suurim kogu 5.–6. sajandi importesemeid Skandinaaviast (Selirand & Deemant 1985), lisaks Läti ja Leedu alalt ning Ida-Euroopa metsavööndi idaosast pärit esemeid.

Uus Eesti muinasaja üldkäsitlus (Jaanits *et al.* 1982) oli seni ilmunud keskmise rauaaja käsitlustest kõige põhjalikum ja mahukam. Autorid on vältinud nõukogude ajalookirjutusele iseloomulikku fraseoloogiat. Siiski jätkab ka “Eesti esiajalugu” oma arheoloogilise ainese põhjal tehtud järeldustes selgelt H. Moora sõnastatud traditsiooni ja periodiseeringut, mille puudustele siiski ka esimest korda tähelepanu juhiti. Nimelt mainiti, et kui keskmise rauaaja algus nähtub muutustest kalmete ehituses ja matmiskommetes, siis ajajärgu lõpu piiritlemine “jääb mõneti tinglikuks” (Jaanits *et al.* 1982, 255).

Raamatus täheldati asustuse laienemise jätkumist keskmisel rauaajal (Jaanits *et al.* 1982, 299 jj). Kesk-, Ida- ja Lõuna-Eesti majanduse arengus ei olevat toimunud murrangulisi muutusi, silmapaistval kohal olnud endiselt aletamine. Peamised muutused asustuse arengus arvati olevat toimunud Loode- ja Lääne-Eestis, kus see pidi olema maaviljelussüsteemi tunduva edasiarengu tulemus. Uus viljelussüsteem arvati olevat tihedalt seotud loomakasvatusega, tõendiks selle kohta loeti asjaolu, et enamik keskmise rauaaja sirbi- ja vikatileide on saadud Põhja- ja Lääne-Eestist. Ühiskondlike suhete arengust vaadeldaval perioodil anti üpris traditsionaalne pilt. Keskmisel rauaajal arvati olevat üldiselt püsunud “vana kogukondlik kord”, mida tõestavat sellest ajast teada olevad tihedasti hoonestatud asulad. Kihelkondade ja maakondade tekkimise algus dateeriti keskmisse rauaagega, nagu varemgi. Linnuste ehitamine olevat tähendanud ülikute mõjuvõimu suurenemist ühiskonnas. Seega oli keskmisel rauaajal toimunud “üleminek territoriaalsele kogukondlikule korrale”, kusjuures vanemate ühiskondliku seisundi “määrasid üldiselt veel vanad sugukondlikku korda tagasiulatuvad tavad ja traditsioonid”.

1980. aastail jätkus keskmise rauaaja kalmete kaevamine. 1983–1985 ja 1987–1990 uuriti M. Mandeli juhendamisel läbi Maidla kalme Läänemaal. Tegemist on suure viikingi- ja hilisrauaaja kivikalme (kalme II), mille kõrval paikneb 5.–6. sajandil kasutatud kivikalme. Samas paigas, kuid veidi sügavamal, looduslikku pinnasesse süvendatud lohus, paljandusid laibamatuse jäänused, mille Mandel kaasleidude põhjal dateeris samuti 5.–6. sajandisse (Mandel 2003a, 40 j). Aastatel 1982–1991 uuriti Mandeli juhendamisel ka Ehmja kalmet Martna lähedal Läänemaal, kuhu oli maetud 5.–7. ja 11.–13. sajandil (*op. cit.*, 30 jj).

1980.–1982. a uuriti T. Tamla juhendamisel Kirde-Eestis Pada viikingiaegse asula kultuurkihti, millest saadud vanimad leiud pärinevad keskmise rauaaja lõpust, 8. sajandist. 1984. a viidi Tallinna lähedal Saha asula tuumikala kõrval läbi arheoloogilised päästekaevamised Valter Langi juhatusel. Tegemist oli esimese ja seni ainsana uuritud üksnes 7.–8. sajandisse kuulunud asula(osa) kultuurkihiga. Leiti nelja algelise kerisahju jäänuseid ja majapidamissivend; leiumaterjali enamiku moodustas keraamika (Lang 1996, 235 jj).

1980. aastate lõpul algas Eesti arheoloogia vabanemine nõukogude ideoloogia kammitsaist. 1989. a Soomes ilmunud Jüri Seliranna ülevaates Eesti rauaajast on näha varasemaga võrreldes teatud erinevusi. Selles jagab autor keskmise rauaaja kaheks: 5.–6. ja 7.–8. sajand. Põhiarenguks ühiskonnas oli aga jätkuvalt sõnastatud sugukondade lagunemine ja üksikperede esilekerkimine (Selirand 1989, 11). 1980. aastate lõpul näitasid V. Langi poolt muistsete kalmete põhjal tehtud demograafilised arvutused, et nii kivikirst- kui ka tarandkalmeid tuleks pidada väikeste asustusüksuste – talude, mitte sugukondade – matmispaikadeks (Lang 1987a).

1984., 1988. ja 1989. a viidi Koorküla Valgjärvel Seliranna juhatusel uuesti läbi uuringud, kusjuures 1988. a osalesid ekspeditsioonil Rootsi allveearheoloogid. Järve põhjas leiti juurde uusi vaiadega kaetud alasid ning võeti puiduproove. Uued radiosüsiniku dateeringud sattusid pisut nooremasse aega kui 1958. a omad. Seega muutus Valgjärve järveasula dateering suhteliselt pikaks, s.o 6.–9. sajandini (Rönby & Kenas 1988; Roio 2003 ja käesolev kogumik).

1992. a ilmus Mare Auna sulest seni ainuke spetsiaaluurimus keskmisest rauaajast, täpsemalt Kagu-Eesti I aastatuhande teise poole muististest (Aun 1992). Selles esitatakse süstemaatilisel vaadeldava piirkonna muistiseid, analüüsitakse leiumaterjali ning täpsustatakse selle põhjal ajajärgu kronoloogiat Kagu-Eestis. Autor jagab Kagu-Eesti keskmise rauaaja kahte etappi – 5.–7. sajand ja 8.–10. sajand. Auna hinnangul etendasid Kagu-Eesti kultuuri arengus suurt rolli naaberhõimude, täpsemalt idapoolsete läänemeresoomlaste ja lõuna pool paiknenud baltide mõjud. Kagu-Eesti jagunes tema järgi I aastatuhande teisel poolel selgelt kaheks aineliselt kultuurilt erinevaks osaks. Kagu-Eesti läänepoolses osas leidub linnuseid koos nende kõrval paiknenud asulatega (linnus-asula süsteem), levib Rõuge tüüpi keraamika. See ala kattub enamvähem alaga, kus Kagu-Eestis varem rajati tarandkalmeid. Piirkonna idapoolses, tänapäeval Venemaaga külgnevas osas linnuseid ja asulaid ei tunta ja põletatud surnud maeti liivakääbastesse. Need kääpad esindavad laialdasel alal Eestist ida pool levivat nn pikk-kääbaste kultuuri. Keskne osa vaadeldavas uurimuses oligi pikk-kääbaste kultuuri muististel, seetõttu käsitletakse seda monograafiat alljärgnevalt põhjalikumalt pikk-kääbaste kultuuri uurimislugu käsitlevas peatükis.

Uued tuuled eesti arheoloogias (1990. aastate keskpaigast alates)

1990. aastatel hakati tundma õppima muistiseliiiki, mida seni vaid harukordadel oli uuritud – muinaspõlde. Viimaste uurimisega on tegelenud ja nende uuringute tulemused ka kokku võtnud V. Lang (1995b; 1996). Ta oletas mitmete põllujäänuste uurimise tulemusena, et keskmisel rauaajal hakkas Eestis levima uus põllusüsteem – ribapõllud. Nende kujunemisest Eestis on seni kõige varasemad märgid teada Võhma Tandemäelt Lääne-Virumaal, kus 1994.–1995. a kaevati ühte põllukivihunnikut ja ühte peenart. Nii peenarde asend kui ka tihti ridades paiknevad põllukivihunnikud osutavad siin ribapõllusüsteemi olemasolule, mis vastab 19. sajandi alguse kaardil olevale põllujaotusele. Mõlema muistise alt saadud radiosüsiniku dateeringud kuuluvad 7.–8. sajandisse. Ribapõllud, nagu ka tüsedama kultuurkihiga asulakohtade ilmumine keskmisel rauaajal osutavad Langi hinnangul külade väljakujunemisele seniste üksiktalude asemel. Külakogukonna üheks tunnuseks on ühine maakasutus, ning kuna ribapõllud osutavad ühe asustusüksuse põllumaa jagatusele talude vahel, siis võibki nende puhul rääkida külakogukonna ja külade olemasolust. Lisaks ribapõldudele on Tallinna lähedal Ilmandus Langi juhatusel aastatel 1994–1995 ja 2002–2003 uuritud ka põllukivihunnikute välja, kus osa hunnikutest pärineb radiosüsiniku dateeringute põhjal otsustades keskmisest rauaajast (Lang *et al.* 2004). Tänu muinaspõldude uurimisele on teadmised muistsest põllundusest, maaomandisuhetest ja ühiskonna korraldusest märkimisväärselt avardunud.

Kogu käsitlust Eesti muinasajast, sh keskmisest rauaajast, muutis oluliselt Priit Ligi 1995. a ilmunud artikkel “Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilspronksi- ja rauaajal”. Tema hinnangul oleks loogiline seletus keskmise rauaaja kalmete vähesusele selline, et me lihtsalt ei tunne kõiki kalmeid, kuna matmisviis muutus. Viimane peaks tähendama eelkõige niisugust matmisrituaali, mille puhul maapealsed monumentaalsed tähised puudusid ning mida seetõttu on raske avastada. Ent hauatähiste puudumine tuleneb sotsiaalsest strateegiast ja sellega seotud ideoloogiast, mis ei nõudnud rituaalse maastiku täiendamist uute silmatorkavate ning ajahambale vastupidavate rajatistega (Ligi 1995a, 227). Lääne- ja Põhja-Eesti 5.–6. sajandi väheseid, kuid panuste (sh importesemete) poolest rikkaid ja matmisviisilt eripäraseid kalmistuid seostas Ligi ühiskonna tippu kuulunud isikutega (või nendega opositsioonis olnud ülikutega), kelle jaoks oli aktuaalne võimu legitimeerimine ning nähtavasti ka täiendava võimu enda kätte koondamine. Lõunapoolses Eestis rikkaid matuseid seni ei tunta ja vähesed teadaolevad 5.–6. sajandi kivilalmel on leiuvaesed. Seda tõlgendas Ligi nii, et antud piirkonnas oli liidri institutsioon selgemini välja kujunenud ja kindlustunud ega vajanud seepärast täiendavat legitimeerimist (Ligi 1995a, 229).

I aastatuhande keskpaigas pKr ilmuvad meie arheoloogilisse pilti taas kompaktsed intensiivse kultuurkihiga asulad ning linnused. Ligi oletusel oli kompaksete asulate kujunemine rooma rauaajal toimunud põllumajandusreformi tulemus, millega kaasnes maade vähemalt osaline ümberjagamine (Ligi 1995a, 231). Linnuseid pidas ta võimu sümboliteks ja ühiskonna eliidi eluasemeteks. Ligi rõhutas, et pole põhjust rahvusromantiliseks kujutluseks, nagu oleks linnuseid rajatud üksnes välisvaenlase vastu. Vähemalt samavõrra tõenäolised olid kokkupõrked Eesti ala varariiklike moodustiste endi vahel. Siit tulenes Ligi arvates ka ühtede piirkondade püüe teiste üle domineerida ja nende omavaheline võitlus rühmade pärast, mida väliskontaktidega kaasnev teave rikkamate maade eliidi eluviisidest ja võimust tagant õhutas. Ühiskondlike olude jaoks tähendasid sõjalised konfliktid muuhulgas seda, et sõjamehe staatus vajab rituaalse kommunikatsiooni abil teravamalt väljatoomist. Ligi hinnangul võiks just nii tõlgendada Eesti võrdlemisi arvukaid 5.–7. (8.?) sajandi matustest pärinevaid relvateid. Eesti valitsejatel oli vaadeldaval perioodil arvatavasti juba välja kujunenud kindel relvastatud kaaskond, kes oli poliitilise võimu teostamise vahendiks. Ka relvadest koosnevaid peitleide, näiteks Rikassaare leidu, pidas Ligi kahe ühiskonna vahelise sõjalise konflikti indikaatoriks, mis võis tähistada ühe poole sõjalist võitu oma naabri üle (Ligi 1995a, 233). Ligi ei eitanud kihelkondade kui väikeste varariiklike ühenduste olemasolu keskmisel rauaajal, nagu neid

juba varemgi oli olnud, kuid püsivate kihelkondlike liitude olemasolu ei pidanud ta kuigi tõenäoliseks. Pigem toimus 7.–8. sajandil eliidi pidev võimuvõitlus ja võimu killustumine. 8. sajandiks oli kohaliku eliidi võimujanu rahuldatud, mis väljendus ka ideoloogias, mille tunnistuseks on näiteks see, et Põhja- ja Lääne-Eesti on 8. sajandi kalmeleidudest üsna tühi.

Oma 1996. a ilmunud doktoriväitekirjas täpsustas V. Lang Tallinna ümbruse muististe abil muuhulgas Põhja-Eesti metalliaja kronoloogiat. Lang eristas kaks keskmise rauaaja ajastut: rahvasterännuaeg 450–700 pKr ja 700–850 pKr, mille ta nimetas eelviikingiajaks (Lang 1996, 331). Eesti muinasaja kronoloogia värskeim täpsustus tehti 2001. a, mil keskmine rauaaeg jagati juba varasemast ajast tuntud viisil kaheks perioodiks: rahvasterännuaeg 450–600 pKr ja eelviikingiaeg 600–800 pKr. Üleminek eelviikingiajast viikingiaega on pärit naabermaade kronoloogiast; Eesti alal ei ole aasta 800 paiku palju muutusi märgata (Lang & Kriiska 2001). Seda periodiseeringut kasutatakse ka 2002. a ilmunud Eesti muinasaja populaarteaduslikus ülevaates (Kriiska & Tvauri 2002).

Pärast Eesti taasiseseisvumist on kaevatud ka paari keskmise rauaaja kalmet. 2000. ja 2001. a uuriti Lääne-Nigula kihelkonnas Koelas, Kivipõllumäe nimelises kohas metalliotsijaga ja väikesemahuliste kaevamistega 5.–6. sajandi kalme jäänuseid (Mandel 2003a, 97 j). Eriti huvitavaks ja oluliseks keskmise rauaaja muistiseks tuleb pidada Lepna Katkuaugu-nimelist kalmet Saaremaal, mida on uuritud aastatel 2001–2003 (Mägi). Kalmest oli säilinud korrapäraselt ristkülikukujuline madala kivivalliga ümbritsetud lohk (7,8 × 4,3 m), mis tõenäoliselt on jäänus surnumajast. Enamik erakordselt rikkalikust leiumaterjalist ja luudest saadi lohu seest. Kirjeldatava kalme leiumaterjal kuulub 5.–6. sajandisse (osaliselt ehk ka 7. sajandisse) (Mägi & Mägi 2002; Mägi 2004b). 1996. a uuriti Virumaal Saunakünnal ka esimest keskmisest rauaajast pärinevat rauasulatuskohta, mis radiosüsiniku dateeringute abil ajandati 7.–9. sajandisse (Peets 1997, 56 j).

Pikk-kääbaste kultuuri muististe uurimine Eestis

Ajavahemikus 5.–6. sajandist kuni 10. sajandini maeti Kagu-Eestis, hilisema ajaloolise Võrumaa alal ning Setumaal, osalt ka Tartumaa idapoolsetel aladel liivakääbastesse, mis rajati enamasti rühmiti metsastele liivikutele jõeorgude kallastele. Ehitati nii ümmargusi kui piklikke kääpaid. Viimased tekkisid enamasti mitme ümmarguse kääpa kokkuehitamise tulemusena. Nende pikkus on mitukümmend, üksikjuhtudel isegi sadakond meetrit; kõrgus on tavaliselt 0,5–1 m piires. Sellistesse matusekohtadesse sängitati surnud põletatult – kääpaalusesse maapinda kaevatud auku, kääpaalusele maapinnale või kääpakuhtjase sisse. Harvem maeti surnu põletatud jäänused maha savinõus. Ühes kääpas on mitmeid matuseid – need olid kollektiivhauad, nagu tarandkalmedki. Samalaadseid kääpaid on keskmisel rauaajal rajatud ulatuslikul alal, mis ulatub Kagu-Eestist Volga ülemjooksuni ning Ilmeni järve piirkonnast põhjas Polotski ja Smolenskimaani lõunas. Eesti kääpad kuuluvad oma ehituselt nn pikk-kääbaste kultuuri¹ Pihkva rühma, mis hõlmab Peipsi–Pihkva järve vesikonna lõuna- ja idapoolse osa. Seetõttu on nende muististe uurimislugu Eestis tihedalt seotud vastavate muististe uurimislooga Venemaal ja vajab seega käsitlemist muudest Eesti keskmise rauaaja muististe historiograafiast eraldi.

Varaseim kirjalik teade pikk-kääbaste kohta pärineb 1799. aastast, mil varanduseotsijad olla lõhkunud Tartumaal Võnnu kihelkonnas Arniko metsas asuvaid kääpaid ning leidnud ühes neist põlenud luude, süte ja tuhaga täidetud savinõu (Schmiedehelm 1965, 17, ja seal viidatud allikad). 1830. aastatel käis Arniko kääpaid vaatamas Tartu Ülikooli ajaloo professor Friedrich Kruse (Kruse 1846, 79). Kääpaid on 1840. aastatel kirjeldanud ja kaevanud ka Õpetatud Eesti Seltsi rajajatena tuntud Alexander Friedrich von Hueck ja Johann Samuel Boubrig (Hueck 1864; Boubrig 1844). Ka arst ja Eesti rahvuseepose “Kalevipoeg” koostaja

¹ Laialt kasutatav termin kultuuriajaloolises koolkonnas, ehkki “kultuur” jääb selles lähenemises selgelt lahti mõtestamata.

Friedrich Reinhold Kreutzwald olevat neid poolesaja ümber lahti kaevanud. Kreutzwald pidas kääpaid kohalike eesti hõimude matusepaikadeks (Kreutzwald 1851, 99).

1888. a kaevati ühes Eesti suurimas, Loosi kääbastikus Georg Loeschcke juhatusel läbi kuus pikka ja kuus ümmargust kääbast. Ühest pikast kääpast leiti põlenud inim- ja loomaluude pesast tuluskivi, teisest tükke savinõust, mis nähtavasti oli olnud kummuli luupesa peal. Loeschcke kaevas veel muidki kääpaid Vastseliina ümbruses. Nähtu ja leitu põhjal järeldas ta, et kääpad kuuluvad eesti hõimudele. Loeschcke oletuse kohaselt olevat neisse maetud ühiskonna väljapaistvamad meessoost esindajad, kuna sotsiaalselt madalamal seisvad mehed, aga samuti naised ja lapsed, maeti kivikalmetesse (Loeschcke 1889, 210 jj).

Ka Loode-Vene aladel oli pikk-kääpaid hakatud teaduslikust huvist ajendatuna kaevama 1840. aastatel. Pikad kääpad dateeriti seal enamasti 9.–10. sajandisse ja seostati slaavlastega, täpsemalt Vana-Vene leetopissides mainitud kriivitsitega (uurimisloost vt Sedov 1974, 5 jj). 1913. a kaevas vene amatöörarheoloog V. Kreiton Setumaal Obinitsas ühe päeva jooksul läbi ühe pikk- ja kuus ümarkääbast (Kreiton 1914, 10 jj). Nende kaevamiste juures oli oluline uudne kaevamismetoodika: kui varem tehti kääpa keskossa varanduseotsijate kombel auk, siis Obinitsas kaevati kääpad täielikult läbi korraste kaupa. Selle tulemusel avastati, et põlenud luud on paiknenud söestunud puitehitises, kusjuures ühel juhul võib oletada ristpalknurkset rajatist (Aun 2003a, 18 j). Kreiton dateeris Obinitsa kääpad ekslikult 8.–9. sajandisse (Kreiton 1914, 11). Põletusmatustega liivakääpaid pidas ta slaavlaste kalmeteks. Obinitsa kääbastiku puhul oletas ta aga, et see oli läänemeresoomlaste ja slaavlaste ühine matmispaik (*op. cit.*, 22 jj).

1920.–1930. aastatel uuriti Eestis kääpaid vähe. 1925. a uuris H. Moora kääpaid Kagu-Eestis Arniko veski juures. Kokku on seal kolmes rühmas 38 kääbast, 13 pikka ja ülejäänud ümmargused. Moora kaevas läbi kuus pikka ja viis ümmargust kääbast, kusjuures kaht eriti pikka kääbast jõuti kaevata ainult ühest otsast. Leiti mitmeid põletusmatuseid ja esemeleide, millest märkimisväärseimaks võib pidada ühe luupesa juurest saadud panuste komplekti, mis koosneb kuuest pronksist kellukesekujulisest ripatsist, kolmest klaashelmest, rauast needipeast, savitiiglist ja kahest naastukeste valamiseks mõeldud kivist valuvormist ning väiksematest valuvormikatketest.

1920. aastatel ei osatud veel eristada pikk-kääpaid noorema rauaaja laibamatustega kääbastest. Kõiki kääpaid peeti nooremasse rauaaga kuuluvaiks (vt Moora 1926b, 105 j; 1928, 109). Moora oletas siiski, et pikad vallitaolised kääpad on üldiselt pärit noorema rauaaja esimesest poolest (enne aastat 1000) ja et põletusmatus on kääpais laibamatusest varasem matmisviis (Moora 1926a-b). Moora hinnangul esindavad kääpad Eestis võõrast kultuurimõju, mis pärines slaavlastelt. Siiski pidas ta Eesti kääpaid leiumaterjali alusel eestlastele kuuluvaiks ning arvas, et slaavlastelt võeti üle üksnes kalmevorm (Moora 1932, 76). Nimelt polnud kirjalikes allikais ega rahvatraditsioonis säilinud mälestusi sellest, et Eesti territooriumi selles osas oleks kunagi peale eestlaste elanud muid rahvaid (Moora 1956, 108 j).

1930. aastatel hakati nii Eestis kui Venemaal pikk-kääpaid eristama hilisematest laibamatustega kääbastest ja dateerima neid ajavahemikku 6.–9. sajand. Pikk-kääbaste ilmumine Kagu-Eestisse seostati vanimate slaavi mõjudega eesti hõimudele. Ka vanimaid slaavi keelelaenu dateeriti samasse aega (EA I, 1935, 129). 1930. aastatel kääpaid mõnevõrra küll kaevati, kuid uuringud jäid juhuslikeks. Nii kaevas A. Vassar 1935. ja 1936. a Peipsi ääres Savastveres läbi ühe lõhutud kääpa ja Osvald Saadre uuris 1937. a Verepkova kääpaid Irboskast edela pool.

Pärast Teist maailmasõda tõusis kääbaste uurimine eriliselt päevakorda. Põhjuseks oli arheoloogidele esitatud nõue uurida eesti ja idaslaavi hõimude suhteid muinasajal. Juba 1949. a Leningradis peetud ettekandes rõhutas Moora eesti ja ida-slaavi hõimude suhete uurimise tähtsust keskmise rauaaja uurimisel (Moora 1949, 36). Sellega seoses avas Moora 1951. a kolm pikka kääbast Vastseliina lähedal Lindora kääbastikus. Avatud kääpad tunnistati nagu muudki pikad kääpad, mida Eesti alal oli uuritud, “kõigis üksikasjus [...] slaavi kääbaste täielikuks vasteiks” (Moora 1952b, 123). Ühtlasi vahendas ta eesti arheoloogiateadusse ka nõukogude vene arheoloogi Susanna Tarakanova poolt 1950. aastate alguses sõnastatud ametliku seisukoha Eesti ala pikk-kääbaste päritolu kohta, mis püsis postulaadina järgnevad

paarkümmend aastat. “Arvestades nende kääbaste puhtslaavipärase iseloomu, on S. A. Tarakanova tõstnud õigustatud küsimuse, kas nende põhjal ei tuleks järeldada, et nüüdsel Kagu-Eesti alal aegadel, millest kääpad pärinevad, ei ole asunud muistse eesti rahvastikuga kõrvuti ja sõbralikes vahetades slaavi, täpsemalt krivitsi elanikke, kes hiljem on assimileeritud eesti hõimude poolt” (Moora 1952b, 124). Veel 1949. a Leningradis oli Vassar oma ettekandes “Slaavi–eesti suhted VI–XII sajandil” käsitlenud Eesti keskmise rauaaja kääpaid pelgalt kui slaavi mõju avaldust lõunaestlaste matmisviisile (Jaanits, L. 1991, 29).

Tollane ametlik ideoloogia võimaldas iseloomustada eestlaste ja venelaste esivanemate suhteid ainult ühel viisil. Lähikäimine slaavi naabritega olevat avaldanud muistsete eesti hõimude arenemisele “mitmekülgset viljastavat mõju, kiirendas nende majanduse edenemist ja ühiskondlike suhete ning kultuuri edasiarenemist” (Moora 1952a, 17). 1955. a ilmunud “Eesti NSV ajaloo” I köites väideti, et slaavi asustus ulatus Kagu-Eesti alale juba I aastatuhande keskpaiku. Aladel, kus leidub nii kivikalmeid kui kääpaid, olevat “slaavi ja eesti elanikke sõbralikult kõrvuti asunud”. Slaavlastel arvati olevat 11. sajandiks eestlaste hulka sulandunud (EA I, 1955, 65 j).

1956. a ilmunud artiklis kirjeldab Moora juba põhjalikumalt slaavlaste levikut Ida-Euroopa metsavööndisse, selle kulgu ja põhjuseid: “Täielikumad viljakasvatamisviisid ja vahendid, üldse tootlike jõudude kõrgem arenemistase andsid slaavlastele teatava üleoleku majanduse alal kohalike hõimude üle ja olid ühes vastavalt arenenuma ühiskondliku organisatsiooniga põhjuseks, miks nad järgnevalt ülekaalu saavutasid ka etniliselt” (Moora 1956, 106). Põhjendusi sellele, et kontaktid idaslaavlastega on ulatunud juba keskmise rauaajaga, otsiti ka keeleteadusest. Moora toetus siin keeleteadlase Mari Musta tööle (1954), milles oli jõutud järeldusele, et Eesti kagupoolseimas, võru murdes leiduvat rohkesti venepäraseid sõnu, mida ei saavat seletada muul viisil, kui et selles piirkonnas kunagi on kõneldud segamini eesti ja slaavi murdeid. Kogu võru murde häälikulises ehituses võib leida mitmeid venepäraseid jooni, mis “juurduvad sügaval keele olemuses ja peavad olema küllalt vanad” (Moora 1956, 109). Samad järeldused esinevad ka 1950. ja 1960. aastatel Vilma Trummali töödes, kes tollal tegeles slaavi–läänemeresoome suhete ajaloo uurimisega (nt Trummal 1955; 1960), ning Jüri Seliranna ja Evald Tõnissoni kirjutatud populaarteaduslikus Eesti esiajaloo käsitluses (Selirand & Tõnisson 1963, 148). Hinnangute aluseks olid eelkõige Pjotr Tretjakovi, S. Tarakanova ja Valentin Sedovi tööd (nt Tret’jakov 1953; Tarakanova 1954; Sedov 1954).

1960. aastatel pikk-kääbaste kohta Eestis ilmunud teaduskirjandusest väärivad mainimist M. Schmiedehelmi artikkel 1965. aastast, milles ta publitseeris Võrumaal Lindoras aastail 1959–1961 läbi kaevatud kahe pika ning kolme ümmarguse kääpa uurimise tulemused. Ühtlasi võttis ta kokku senised pikk-kääbaste uurimise tulemused Eestis ja vaatles põhjalikult ka Pihkva- ja Smolenskimaal kääbaste kohta avaldatut. Schmiedehelm küll nõustus varasemate seisukohtadega, mille kohaselt kääbaste levimist Kagu-Eesti alale tuli seostada kriivitsite migratsiooniga põhja suunas (Schmiedehelm 1965, 46), kuid samas juhtis ta esimesena Eesti uurijatest tähelepanu V. Sedovi töödest (nt 1960) ilmnevale tõsiasjale, et Pihkva rühma kääpad on vanemad kui Polotski ja eriti Smolenski rühma kalmed. See asjaolu teeb ebausutavaks pikk-kääbaste seose idaslaavlastest sisserändajatega. Samal 1965. a avaldas J. Selirand ülevaate Peipsi läänekaldal Kose metsas aastatel 1959, 1961 ja 1963 uuritud kuue kääpa uurimise tulemused. Leiti mitmeid põletusmatuseid saviurnides, kuid esemeleide ei saadud. Selirand dateeris kääpad 6.–9. sajandisse ning pidas neid vastavalt tollal valitsenud arusaamale sisserännanud kriivitsitele kuuluvaiks (Selirand 1965, 481).

1970. a ilmus Schmiedehelmi ja Silvia Laulu artikkel (Schmiedehelm & Laul 1970), mis oli kirjutatud peamiselt Loosi ja Kõnnu kalmistute uurimistulemuste põhjal. Mõlema muistise näol on tegemist huvitava kompleksiga, kus leidub koos nii pikk-kääpaid kui ka tarandkalmeid. Autorid mainisid Eestis esmakordselt, et varem on neid peetud idaslaavlastest kriivitsite haudadeks, kuid uuemad uurimused on eriti pikk-kääbaste Polotski ja Smolenski rühmas toonud esile sedavõrd palju baltipäraseid, et mitmed uurijad on hakanud neid pidama balti hõimude või slaavistunud baltide kalmevormiks. Autorid viitavad seejuures Jevgeni Šmidt ja Ivan Ljapuškini töödele (Schmiedehelm & Laul 1970, 163, ning seal osundatud kirjandus). Schmiedehelm ja Laul nägid Pihkva rühma kääbastes ka kivikalmete mõju, mis

lisaks kivide esinemisele avaldub ka selles, et pikk-kääpad on ehitatud järkjärgult, nagu tarandkalmedki. Esmakordselt nõukogude perioodil jätsid nad kääbaste etnilise kuuluvuse lahtiseks, rõhutades, et selle küsimuse lahendamine nõuab põhjalikke arheoloogilisi uuringuid ja mõne kääparühma täielikku läbikaevamist. 1970. aastate alguses läks Laul, kes sel ajal tegeles Kagu-Eesti ala I aastatuhande esimese poole uurimisega, veelgi kaugemale, omistades Kagu-Eesti ja Pihkvamaa kääpad läänemeresoome idarühma hõimude hulka kuulunud tšuudidele (Laul 1971; 1973, 101). See artikkel pälvis ka V. Sedovi vastuväited, mis aga ei toetunud mingitele uutele, vaid samadele vanadele andmetele, mida Laul just ümber oli lükanud (Sedov 1974, 40).

Arvamuse, et Pihkva rühma pikk-kääpad võisid kuuluda läänemeresoomlastele, esitas vene arheoloogidest Alekandr Spitsõn juba 1914. a, olles muutnud oma varasemat seisukohta, et need on kriivitšite muistised (vt Sedov 1974, 7). Hiljem on samale järeldusele jõudnud mitmedki teenekad vene arheoloogid, nagu näiteks Mihhail Artamonov (1967), Ivan Ljapuškini (Lyapushkin 1966) ja Gleb Lebedev (1982; Bulkin *et al.* 1978). Ka Smolenski ja Polotski rühma kääpaid hakati pidama mitte idaslaavlaste, vaid balti hõimude matusepaikadeks (Shmidt 1969). Nagu terves maailmas, tärkas ka Nõukogude Liidus 1960.–1970. aastatel uurijates huvi põlisrahvaste vastu. Samas tuleb nentida, et ida-slaavlaste varast Loode-Vene aladele saabumist pooldavad ja pikk-kääbaste Pihkva rühma idaslaavlastest kriivitšitele omistavad arheoloogid, kelle hulgas oli produktiivseim V. Sedov, olid tollal ja hiljemgi häälekamad ning kaitsesid raevukalt oma seisukohti.

Aastatel 1973–1985 uuris Kagu-Eesti I aastatuhande teise poole muistiseid oma kandidaaditöö teema raames M. Aun. Vahekokkuvõtte selle töö tulemustest ilmus 1980. a (Aun 1980). 1985. aastaks oli Aun arheoloogiliste kaevamistega läbi uurinud Arniko III, Piusa II, Laossina ja Velna kääbastikes 36 kääbast, millest 24 olid pikk- ja 12 ümarkääpad; täielikult kaevati läbi Rõsna-Saare I ja II kalmistu. Kogutud mahukas materjal võimaldas tal teha järeldusi pikk-kääbaste osas. Eriti Rõsna kääbaste uurimistulemused lubasid kindlamalt kui varem väita, et kääbastesse matnud rahvas ei rännanud Kagu-Eestisse ega Setumaale kusagilt mujalt. Hoopis sinne kohalik elanikkond, kes varem mattis põletatult maahaudadesse, hakkas 6.–7. sajandi paiku püstitama kääpaid, st katma nii maasse kaevatud lohkudes kui ka algele maapinnale kogumina või laiali puistatuna paigutatud põlenud luud liivakuhjatistega ning hiljem matma ka valmiskuhjatistesse (Aun 1992, 134 jj). Aun näeb kääpasse maetud surnute vahelise sotsiaalse staatuse erinevust muuhulgas selles, et osa matuseid on panustega, teised aga mitte ning et ainult osa matuseid paiknevad erilistel matmisaladel või kuhjatistes (Aun 1992, 151).

1982. a ilmunud “Eesti esiajaloo” rõhutati, et põhjapoolsemad idaslaavi rühmitused – kriivitšid, sloveenid ja vjatitšid – moodustusid üsna suurel määral mittedlaavi, st balti ja soome-ugri alusel (Jaanits *et al.* 1982, 251). Rõhutati kääbaste ehituse ja matmisviisi sarnasust ülejäänud Eesti ala kivi- ja kivikalmetega. Esindati selgesõnaliselt seisukohta, et Eesti pikk-kääbaste kultuuri kääpad on kuulunud läänemeresoome hõimudele, täpsemalt ühele nende idapoolsemale rühmitusele, kelle peamine levikuala oli Pihkva ümbruskonnas ja sealt ida ja kagu pool (Jaanits *et al.* 1982, 303). Samadel seisukohtadel on olnud hiljem ka J. Selirand, vastandudes veelgi teravamalt V. Sedovi seisukohtadele (Selirand 1983b; 1992; 1996).

Olulise jälje Eesti kääbaskalmete uurimislukku on jätnud Priit Ligi. Esmalt näitas ta demograafiliste arvutuste põhjal, et kääbaskalmistuid tuleb nendesse maetud inimeste arvu järgi otsustades pidada eelkõige üksikpere või siis igatahes väikese kollektiivi matmispaikadeks (Lang & Ligi 1991, 226 jj; Ligi 1989b; 1993b), mitte sugukondlikeks kalmeteks, nagu seni arvati. 1990. aastatel esitas ja põhjendas ta lisaks väite, et massilisest slaavi immigratsioonist Eesti ala naabrusesse muinasajal ei ole alust rääkida ei keskmisel rauaajal ega ka 9.–13. sajandil (Ligi 1993b; 1994a; 1995a). Ligi seostas kääbaste ehitamist eelkõige ühiskondlike muutustega, täpsemalt siirdumisega alepõllunduselt püsivale põlluharimisele. Kääpaid võib tema hinnangul tõlgendada kui maavalduste sümboolseid tähistajaid. Ka võis pikkadel kääbastel kui monumentaalsel kalmevormil olla ideoloogiline eesmärk, s.o teatud perede võimu ja maavalduse kasvu legitimeerimine (Ligi 1995a, 230). Ligi juhtis tähelepanu asjaolule, et vähemalt osa pikki kääpaid kuhjati mitme matmisplatsi või ümmarguse kuhjatise kohale. See tekitab küsimuse, kui pikk võis olla ajavahemik, mis lahutas

esimest matust pikk-kääpa valmimisest lõplikul kujul. Kas ehk juhtivad suguvõsad ei hakanud äkki pikki kalmeid kuhjama millalgi (näiteks sajand-paar) hiljem, kattes nendega varasemad matused, eesmärgiks oma ühiskondliku positsiooni legitimeerimine? Antud seletusviisi kohaselt tuleks oletada, et mida suuremad kalmed ja mida rohkem neid ühel kalmistul on, seda silmapaistvama suguvõsaga oli tegu (Ligi 1995a, 230 j). Varem oli Ligi pikkade kääbaste luuainese abil tehtud arvutuste põhjal oletanud, et asustus pikkade kääbaste kultuuri Pihkva ja Novgorodi rühma alal oli äärmiselt hõre (Lang & Ligi 1991; Ligi 1989b). Nüüd esitas ta uue tõlgenduse, mille kohaselt kääbastesse maeti tõenäoliselt ainult osa ühiskonna liikmetest, kuna ülejäänute jaoks oli endiselt kasutusel maa-alune või mõni teine arheoloogiale seni kättesaamatu matmisviis. Sellest tuleneb aga järeldus, et “kääparahvas” oli sotsiaalselt olulisel määral kihistunud (Ligi 1995a, 230).

Alates 1990. aastate lõpust on pikk-kääpaid Eestis pärast 15 aastast vaheaega taas kaevama ja uurima hakatud. M. Aun on uurinud mitmeid pikk-kääbaste kultuuri muistiseid ja avaldanud artikleid selle kultuuri nähtuste kohta, keskendudes eelkõige Setumaa muististele. 1999. a toimusid väiksemad päästekaevamised Obinitsa kääbaskalmistul, kus uuriti ühte lõhutud ja ühte hävimisohtu sattunud ümarkääbast. 2002. a ilmus tema sulest artikkel keraamika kasutamisest pikk-kääbaste läänepoolse ääreala elanike matmiskombestikus I aastatuhande teisel poolel (Aun 2002), aasta hiljem aga artikkel I aastatuhande teise poole muististest Setumaal (Aun 2003b). Hiljaaegu ilmus M. Auna sulest veel uurimus ehteleidudest pikk-kääbaste kultuuri kalmetes Setumaal (Aun 2004), samas kui tema seni viimane artikkel on pühendatud pikk-kääbaste ehitusviisile (Aun 2005). Selles rõhutab Aun, et kääpad kuhjati pigem ühekorraga kui järk-järgult ning et see toimus seoses ühiskonnas olulist rolli etendanud isiku matusega kääpa keskele või selle ühte otsa.

Kokkuvõtteks võib märkida, et Nõukogude okupatsiooni tingimustes toimusid muutused seisukohtades pikk-kääbaste kultuuri etnilise kuuluvuse kohta vene uurijate tööde põhjal. 1950. aastatel võeti viimastelt üle seisukoht, et tegemist on kriivitšite kääbastega. Kui 1960. aastatel hakati Smolenski ja Polotskimaa kääpaid omistama baltlastele ja Volga ülemjooksu kääpaid soome-ugrilastele, esitati Eestis ka esimesed ettevaatlikud kahtlused senise dogma kohta. Kui mitmed vene arheoloogid olid jõudnud 1960.–1970. aastatel arvamusele, et Pihkva ja Novgorodi rühma pikk-kääpad on läänemeresoomlaste matusepaigad, võeti ka Eestis see seisukoht kiiresti omaks. Miks eesti arheoloogid tollal oma suu vene kolleegide järgi pidid seadma, on tabavalt väljendanud P. Ligi: kui G. Lebedev väitis pikk-kääbaste kultuuri kääpaid mitteslaavi muististeks, siis seda aktsepteeriti, kui sama väitega tuli lagedale eesti arheoloog, süüdistati teda natsionalismis (Ligi 1994a, 106). Sama nähtus ilmes ka veel pärast Eesti taasiseseisvumist, mil idaslaavlaste varast põhjasuunalist migratsiooni pooldavad vene kolleegid süüdistasid Ligi marurahvusluses ja antikommunismis (Panchenko *et al.* 1994, 96).

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks tuleb paraku nentida, et Eesti keskmise rauaaja uurimisega ei ole spetsiaalselt kunagi tegeletud, mistõttu see on Eesti rauaaja kõige vähem uuritud periood. Ainult Kagu-Eesti keskmise rauaaja kohta on kirjutatud spetsiaalne uurimus (Aun 1992). Selle ajastu tundmine on paranenud eelkõige seoses uute muististe juhusliku avastamisega. Üldpilti on kujundatud seoses suuremate, kogu muinasaega katvate ülevaadete või uurimuste koostamisega. Arusaam sellest, mis toimus Eesti alal ajavahemikus 450–800 pKr, on alates 19. sajandi keskpaigast muutunud korduvalt ja kardinaalselt.

Vaadeldav ajajärk on eelkõige oma nappide leidude tõttu olnud alati mõistatuseks. Baltisaksa uurijad seletasid seda asustuse katkemisega. Kui 1920. aastatel leiti ka keskmise rauaajaga dateeritavaid muistiseid, asustuskatke teesist loobuti, kuid keskmist rauaajaga nähti kui majandusliku ja kultuurilise taandarengu perioodi. Kuna perioodi esimene pool langeb ühte rahvasterännuajaga Euroopas, on ajajärgu arenguid Eestis püütud seletada eelkõige väliste mõjudega, nagu näiteks kaubanduskonjunktuuri halvenemisega, slaavlaste ja baltlaste

tungimisega põhja poole, senistele soome-ugri asustusega aladele, aga ka väljarännuga Eesti aladelt Soome. See juba Tallgreni poolt sõnastatud arusaam keskmise rauaaja olemusest Eestis püsis kuni 1930. aastate teise pooleni, mil Eestis hakati ulatuslikumalt kaevama linnamägesid ning nende jalamil olemaid asulakohti. Mitmelt poolt, nagu Iru Tallinna lähedal ja Peedu Kagu-Eestis, leiti kultuurkihte, mis osalt kuulusid või arvati kuuluvat keskmise rauaajaga. Pärast Teist maailmasõda kaevati selliseid kohti veelgi, nt Rõuge, Alt-Laari, Unipiha, Otepää, Kivivare jt. Ilmnes, et linnuste ja asulate leiuväline täiendab kalmete üsna lünklikku materjali sellest ajast. Hiljem on leitud juurde ka kalmeid ja on täpsustunud nende kronoloogia. Loobuti seisukohast, et keskmine rauaajag tähendas majanduslikku ja kultuurilist taandumist. Pärast Teist maailmasõda pole Eestis enam räägitud ka soomlaste Soome siirdumisest Eesti kaudu ja rahvastiku väljarände kahjulikest mõjudest. See on seotud üldise loobumisega migratsioonis arheoloogilise ainese tõlgendamisel.

Alates 1990. aastate keskpaigast on Eesti arheoloogilise ainese mõtestamisel hakatud rõhutama Eesti sisemisi sotsiaalpoliitilisi tegureid (nt Ligi 1995a; Lang 1996). Ligi hinnangul oleks seletus keskmise rauaaja leiuvähesusele selline, et me lihtsalt ei tunne suuremat osa kalmeid, kuna matmisviis muutus selliseks, mille puhul maapealsed monumentaalsed tähised puudusid ning mida seetõttu on raske avastada. Nimetatud tähiste puudumine tuleneb aga otseselt sotsiaalsest strateegiast ja sellega seotud ideoloogiast (Ligi 1995a, 227). 1990. aastatel loobuti Eesti arengu eripära rõhutamisest ja püütakse keskmise rauaaja siinset arengut sobitada üldisse Põhja-Euroopa konteksti.

Eesti keskmise rauaaja uurimises on seni mitmeid olulisi lünki. Vähe on teada ja uuritud keskmise rauaaja asulakohti. Ka on üpris vähe uuritud selle perioodi esemematerjali. Eraldi artiklitenä või muude uurimuste raames on põhjalikumalt käsitletud vaid vaadeldava ajastu ehtenõelu (Schmiedehelm 1934b; Ariste 1938; Lang 1996, 187 j; Mägi 1997), võitlusnuge (Mandel 1977), mõõku (Mandel 1991). Lisaks on eriaartiklis vaadeldud Kagu-Eesti I aastatuhande teise poole linnuste ja asulate keraamikat (Aun 1976), Iru linnuse 5.–10. sajandi keraamikat (Lang 1985) ning Eesti alal asuvatest pikk-kääbastest leitud keraamikat (Aun 2002).

Omaette historiograafilise arenguliini on läbi teinud pikk-kääbaste uurimine. Siin on väideldud eelkõige selle kalmetüübi etnilise kuuluvuse üle. 1970. aastate alguseni peeti neid vastavalt vene arheoloogide hulgas valitsevale arvamusele slaavlaste matmispaikadeks. Hiljem on Eesti uurijad olnud üksmeelel selles, et pikk-kääbaste kultuuri Pihkva ja Novgorodi rühma tuleb seostada läänemeresoomlaste idarühmaga (nt Laul 1973; 1997; Aun 1980; 1990; 1992, 135; Selirand 1983a-b; 1989; 1992; 1996; Lang & Ligi 1991; Kriiska & Tvauri 2002, 160).

Pikk-kääbaste teemalise väitluse kogu aur on läinud etnilise küsimuse lahendamisele. Samas on siiani vastuseta küsimus pikkade ja ümmarguste kääbaste vahekorra kohta. Kas tegemist on sama- või eriaegsete kalmevormidega? Kas erinev kääpa kuju tuleneb sotsiaalset laadi põhjustest? Vähesed rahalised vahendid on piiranud kääbastest saadud orgaanika dateerimist radiosüsiniku meetodil. Seetõttu on enamasti jäänud selgusetuks, kui palju varem enne kääpa kuhjamist on tehtud põletusmatused kääpaalusesse maapinda või maapinnale. Tulevikus tuleks kääbaskalmistuid uurides kaevata läbi mitte ainult kääpad, vaid ka nende vaheline ja neid ümbritsev ala, et leida võimalikke kääpaväliseid matuseid ning jäänuseid kalmetel sooritatud rituaalidest. Eestis on pikk-kääbaste kultuuri levikualal vaid tühisel määral uuritud keskmise rauaaja asulaid ja linnuseid, neid on ka vähe teada. Seepärast teame me jätkuvalt liiga vähe kõnealuse rahvastiku majanduse ja ühiskonna arengust I aastatuhande teisest poolest pKr.